

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

Վարպետների մեջ էլ, ինչպես երևում է, անհամաձայնություն է տեղի ունենում և մեծ վարպետը պահանջ է դնում փոքր վարպետին արձակել, որպեսզի ինքը կարողանա գործը զուլի հանել և լավ թուղթ տալ: Կաթողիկոսը համաձայնվում է, արձակում է փոքրին և Պոլիս վերադարձնում: Դորանից հետո մեծ վարպետը մոր պահանջ է դնում, որ վեց տարվա պայման կապեն և վարձը տան, իրեն գործը վերջացնելու համար: Բայց կաթողիկոսը

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի №№ Դ—Ե-ից:

1775 ի Շիրազ՝ առ Մահմատ Էմին վասն թղթաշինի:

«Թուղթ մի ևս առ Մահմատ Էմին գրեաց: Որում և ծանոյց զգրելն առ տեղոյ նուիրակ Ստեփաննոս և Ասետիք վարդապետսն վասն թղթաշինի: Եւ պօտլթն նոցա յղեաց առ նա զի տացէ նոցա և ի նոցանէ հարցնալ իմացի զորպէսն թղթաշինին. զի թէ նոքա ըստ սատուիրի իւրոյ զթղթաշէնն պատրաստեալ են քերել ընդ իրեանս, քարի է: Եւ եթէ ոչ՝ զիւր խոստացեալ թղթաշէնն լանձնեացէ նոցա առ ի քերել ի սուրբ Աթոռ»:

Ամդ, էջ 326

Ի Կարս առ Ալի փաշայն, առ Իբրահիմ Աֆանտին և առ լալլա: Խնդիր վասն թղթաշէն խանկացն. զի յղեցն ի սուրբ Աթոռ»:

Թուղթ սիրոյ առ Կարսայ Ալի փաշայն գրեաց (որ ի յօգոստ. ԺԶ(16) յիշեցեալ է) յորմէ և խնդրեաց, զի վասն թղթաշինացն զոր ինչ գրեալ է Իբրահիմ Աֆանտուն, այնպէս արացէ: Որում և ընծայ ևս յղեաց, որ էր Դ(4) լուլա զարպապ, Է(7) սպիտակ մոմ, Բ(2) մոխա վարդաշուր և փոքր ինչ միրգ: Թուղթ սիրոյ ևս առ Իբրահիմ Աֆանտին (որ ի յունվ. ԺԶ(16) յիշեցաւ) փոստուլայ մի ևս գրեաց առ նա վասն թղթաշինացն: Զի արզ արարեալ փաշային յղել տացէ զնոսա ի սուրբ Աթոռ»:

Ամդ, էջ 329

«Թուղթ ևս առ Իբրահիմ Աֆանտու Վերիլախարն պարոն Գէորգն գրեաց ի պատասխանի թղթոյն, (որ ի յնվ. ԺԶ(16) յիշեցեալ է) որ զորպէսն թղթաշինացն գրեալ էր սրբազան Վեհին, պատուէր՝ զի թէ նոքա թղթաշէնքն իցեն, ի ձեռն Աֆանտուն մուրախաս առնել տացէ նոցա: Իսկ թէ փաշայն չթողուցու զնոսա, ինքն այսքան Ծ(50) խարճի տացէ նոցա: Զորս և ի սէր ունիցի: Բայց յետոյ մեր Գէորգին պատուիրեաց ասել նմա, զի այսքան (1) խարճի տացէ նոցա»:

Ամդ, էջ 330

«Վասն թղթաշինութեան գործեացն հաստ և մեծ փայտք պիտոյացան և յերկրոջս մերում ըստ այնքանութեան փայտք ոչ գտանեցան: Եւ լուար թէ՝ ի մայրին Բամբակաձորու հաստ և մեծ փայտք շատ գոն: Վասն որոյ և սրբազան Վեհն զթղթաշէնն ընդ մեր միրզային եղեալ յղեաց անդ, զի երթեալ տեսցեն զփայտն և որոց հաւանեցին, նշանադրեալ, ցուցանիցեն արանցն մերոց, զի հատեալ քերցեն: Որոց աղագաւ առ Բարաբէզն՝ Դամդուլին և Մահմատ աղայն ուրոյն ուրոյն զերիս թուղթս լանձնարարութեան գրեաց վասն թղթաշինացն, զի ի երթալն նոցա անդ, ի սէր ունիցին զնոսա, և քանից նոցա ձեռնտու լիցին: Որք ելին ի մարտի ԻԸ(28)»:

Ամդ, 366

«Ծանոյց և զգալն (Չաքիկենց Գրիգոր աղային) թղթաշինացն ի ս. Աթոռս: Որք ի վնտրվ. ԺԳ(13) եկեալ մտին աստ: Եւ թէ որպէս էին եկեալ և յժամանցոց երկրոջն զի՛նչ պատահեալ նոցա և որքան մարաֆ եղեալ վասն նոցա, զամեն մի ընդ միոջէ յետոյ գրել

պահանջում է դեռևս յուր շնորհքը ցույց տալ: Նրանց միտքն էր մի կերպ փո-
ղերն աստանալ և ապա փախչել: Նրանք սկսում են միևնույն ժամանակ մե-
ծամեծ ծախքեր անել տալ և դժվար պահանջներ դնել, որպես թե գործի հա-
ջողության համար: Միմեռն կայծողիկոսը նրանց բոլոր պահանջներին էլ բա-
վարարությունն է տալիս: Երկու տարի անցնում է, սակայն գործը մի քալ
խոստալու մեծ: Եւ յաւոր միում ի մեջ խօսից էմարց սրբազան վեհն թղթաշինացն, թե
որպէ՛ս և ի՞նչ պայմանաւ եկիք: Ասացին թե՛ քաց ի ճանապարհի մարտաֆեն Գ(3) տարի
մնամբ աստ, տարին մեկիս հազար դրուշ վարձ լինի: Զայս ևս ծանոյց մեմա:՝
Ամդ. էջ 869

Թղթաշենները տեսան ծառերը և եկան պատմեցին. «վասն որոյ և սրբազան վեհմ
գլխաւորութիւն վարդապետն առաքեաց անդ. զի զվիպտան բերցէ ի ս. Աթոռս: Որոյ աղազաւ
և Բաքարեգին՝ Դամոկլոսն Մաքմատ Աղային և Մելիք Ծաքարոյին զԴ(4) թուրթս գրեաց:
Խնդրելով ի նոցանէ՝ զի ի հատանելն և բերելն խաչատուր վարդապետին զվիպտան ի սուրբ
Աթոռն, ըստ ամենայնի մուղայեթ և ձեռնտու լիցին բանիցն նորա: Եւ ընդ թղթոյն Ա(1)
խառայ կապայ վասն Բաքարեգին լղեաց սրբազան վեհմ, Գ(3) մահող կապայ վասն Ծա-
քարոյին»:

1776 հոկտ. 18 ի Պոլիս, ի Կարին և ի Կարս թուղթք, ընդ թղթաշէն փոքր ֆռանկին: Ճիւղ և ըստ որում ասացաւ, յամոյս ԺԱ(11) թղթաշէն ֆռանկքն, տակաւին զլաւ իմն թուղթ ոչ հաճին, զի և մեք միամտեաք և ուրախանայաք: Ուստի՝ ի մեծ տարակուսանս կա- լով մեր, ստիպեաք զնոսա միշտ, զի թէ զլաւ թուղթս հաճել գիտնն, հաճցնն, ապա թէ ոչ, տացնն մեզ ստոյգ իմն պատասխանի: Իսկ փոքր թղթաշէն ֆռանկն՝ որի անունն էր Մուսի Ռէշաթ, զոր և Յովհաննէս կոչէին, դեռ մինչև ցարդ մեզ ոչ պիտոյացաւ: Քանզի՝ զթղթա- տունն համայն պարագայիքն մեծ թղթաշէնն՝ որ Մուսի Քէշաթ՝ Յովսէփ ևս կոչիր, շինե- ցուցեալ ի գլոյի երկր, ցուցանելով զչափսն և զձեւսն, և յօրինելով զամենայն լոյծ հաւ- տատնագոյն:

Թուրք» ևս առ Չարիկենց Գրիգոր աղայն գրեաց ի Մադրաս.... «Որպէս ի մարտի ելն խոստացաւ մնա սրբազան Վեհն զվատարեալ որպէսն թղթաշէն ֆրանկացն լետոյ գրել ինքեանն, ըստ խոստմանն իւրոյ ահա այժմ գրեաց, զի երկոցքն թղթաշէնքն (որոյ միոյն անունն Յովսէփ էր և միւսոյն Յովսաննէս) ըստ խնդրոց Մուսի մլաջին և այս Գրիգոր աղայիս, և գիտութեամբ մուսի Դէվլոյին ի ՌՉԿԻ թուոջ (1774) Փրկչին և լապրիիին ելեալ լերկրէն յուրեանց, ի սոյն թուոջս և ի փետրվ. ԺԳ (18) եկեալ մտին ի ս. Աթոռս, և ճամայարթի խարճն ըստ լատինացոց հաշուին մինչև ի Պօլիս եղել էր 1674 լիւն, որ ըստ մեր հաշւոյն լինի 920 դրուշ: Եւ ի Պօլիս 600 դրուշ թաթարին էին տուեալ, որ եքեր զմոսս մինչև ի Կարին: 422 դրուշ եւս իւրեանց էին խարճեալ: 200 դրուշի չափ ևս ի Պօլիս՝ ազանելոյ, ձիոյ, այսրի և այլ պիտանանց էին խարճեալ: ԳԺ (800) դրուշի չափ դրամ խարճեաց վասն մոցա, մինչև ի Կարսայ լերկը ևս զմոսս ի ս. Աթոռս»:

առաջ չի գնում: Սիմեոն կաթողիկոսը խիստ նեղամալով, հասկանում է նրանց խաբեքայությունը և վարպետներին կանչելով՝ գործ է պահանջում: Այդ ժամանակ միայն վարպետները խոստովանվում են, որ ուխտել էին իրենց արհեստը ոչ ոքի չսովորեցնել: Կաթողիկոսը ստիպված է լինում փալախա քե-

Ի Թիֆլիզ՝ առ Թադոկնց պ. Մկրտումն պատուէր, զի՝ թղթատանն սոյազաւ Բ(2) փայտատաշ խառատ յղեցէ: «Թուղթ» գրեաց սրբազան Վեհն ի Թիֆլիզ առ երէցփոխան պ. Մկրտումն՝ ի պատասխանի թղթոյն, զոր ընդ Թաալուի Յարութիւնին յեւալ էր: Եւ գրեալ էր սրբազան Վեհին թէ՝ ահա Բ(2) խառատ ի պատրաստի կան, եթէ կամիս՝ յղեցից: Գրեաց՝ զի փութով Բ(2) փայտատաշ խառատ յղեցէ: Վասն այն չարխաքաշ խառատ ոչ խնդրեաց ի նմանէ, զի թղթաշէն ֆոանկաց գործոյն փայտատաշ խառատ էր պիտոյ, այժմս: Ամդ. էջ 461

1777 թ. հոկտ. 28 մեծ թղթաշէն մուսի Բէյսոնն էլ վերադարձաւ Ֆրանսիա: «Զի որովհետեւ ասէ, անօգուտ էր մնալն դոցա աստ, և յիրեանք ևս գնալ կամեցան, վասն այսօրիկ ահա յղեցաք» գրում է Պօլիս Զաքարիա վարդապետ պատրիարքին*:

Ի Փարեզ, ի Մարշիլիա, ի Հնդկիս, ի Պօլիս, ի Կարին, ի Կեսարիա և ի Կարս.

«Այլ որովհետեւ ահա երթայր թղթաշէնն, ...վասն որոյ զթուղթս գրեաց ի Մարշիլիա առ Շահրիմանեան Մարգար Աղայն, և ծանոց նմա զգրելն յառաջ ի յապրիլի ԺԹ (19) զթուղթ, եւ և Իւլօյնն՝ և Գրիգոր Աղային, և յոյն առ ինքն ի վերաջ Պօլսոյ: Իսկ և այժմ ծանոց նմա զյղելն Բ(երկու) թղթաշէն փոանկացն միոյն յառաջ ի հոկտեմբերի ԼԸ(28) և միոյն դեկտեմբերի Ե: Բայց, ասէ, վասն յիրոյ նենգատրութեան, մնաց մինչ ի յունուար ամսոյն ԻԹ(29): Այլև՝ որպէս ի դեկտեմբերի Զ(6) առ Գրիգոր Աղայն, նոյնպէս և այժմ առ սա՝ գրեալ ծանոց զամենայն նենգութիւնս և զանպիտանութիւնս թղթաշինացն, որք նենգաւոր մտօք ոչ հանին զլա թուղթ, և ոչ ուսուցին զաշակերտս, և զվեց տարոյ վարձս խնդրէին, եւ այլ զոր ինչ չարութիւնս արարեալ էին՝ ի կարծոյ ծանոց: Եւ թէ որպէս զերից ամաց վարձս երկուցն ետ լրիւ, թէպէտ Լ(30) ամիս էր, դեռ ելանելոյն երկրէն յիրեանց: Միոյն ԲԻԷԺ(2700) դուռն և միոյն ԱՌԸԺ(1800) դուռն, հանդերձ գալոյ և գնալոյ բոլոր խարճովն ճանապարհական: Եւ զայլ ամենայն բանս նոցին լրիւ ծանուցեալ՝ զայս գրեաց ապա, զի Իւլօյնն ծանուցէ զայսոսիկ: Քանզի մեք, ասէ, ի պատճառս դոցա մինչ ի ԺԶԻ(16.000) վնաս կրեցաք, և ի դոցանէ մէկ օգուտ չտեսաք: Ասա, զի վասն Աստուծոյ դատաստան արասցէ, զի աստ մեր խօսելն անպատշաճ էր:

...Իսկ և որպէս ի վերն առ Մարգարն և Իւլօն և Գրիգորն, նոյնպէս և առ սա Զաքարիա վարդապետն գրեաց զենգատրութիւն թղթաշինացն:

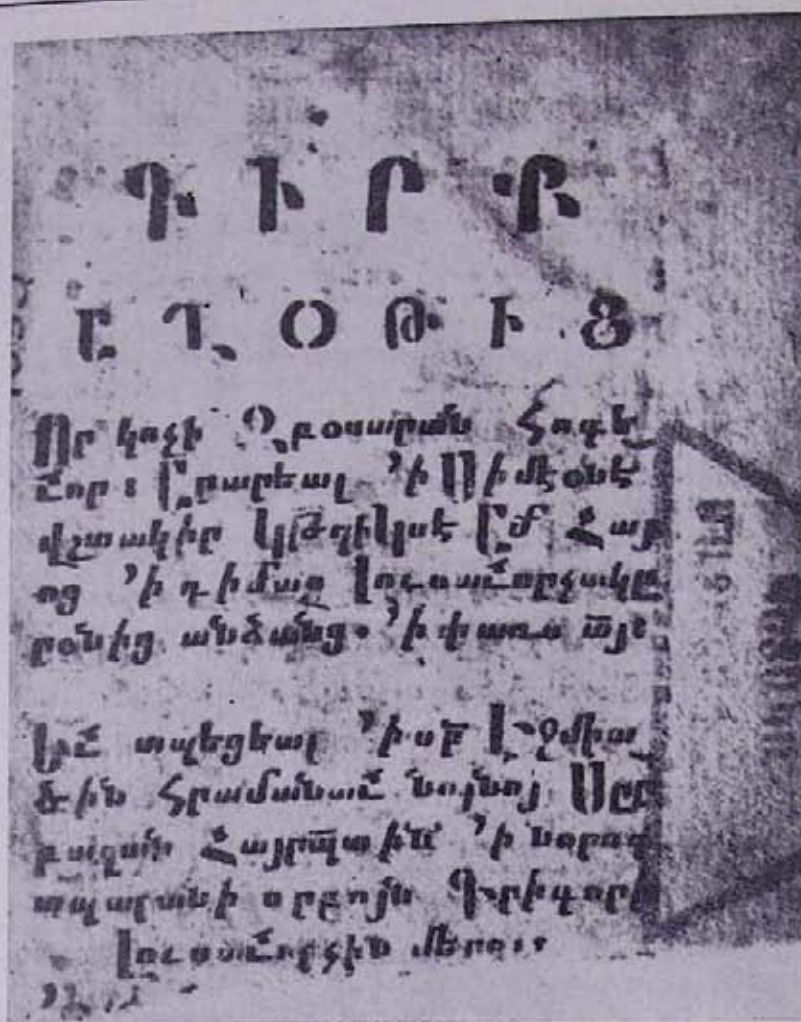
...Մանատանդ այսր նոր գնացող մեծ թղթաշինիս, որ խաբեաց զմեզ թէ՝ մինչև զփոքրն ոչ յղեցէք, ևս ոչ կարեմ լաւ թուղթ հանել, և յորժամ յղեցաք, սկսաւ ասել թէ՝ ինձ ձեռագիր տուք, որ վեց տարոյ վարձ տալք ինձ և ևս լաւ թուղթ հաննմ և աշակերտ ուսուցանեմ, և երբ զերծանին, գնամ շուտով: Եւ մեք ասացաք, թէ շնորհից ցոյց մեզ տեսցուք և ապա զայդպիսի լաւանդ ասա. եւս սկսաւ նոր թուղթ հանել, քան զառաջինն վատթար և անպէտ: Իրով և մեք զգուհալ՝ այլ անօգուտ տեսաք զմնալն աստ, և յղեցաք. բայց շնորհօքն Աստուծոյ մեր տղայքն յաւն զդոսա լաւ թուղթ հանելոց ևն: Յայս երկու տարիս, ասէ, այդ խաբեքայք յամենայն գործոց մերոց զմեզ արգելին, բացի վնասուցն, զոր յետոյ գրելոց եմ, ասէս:

Ամդ, 8-րդ մասն, էջ 17—21

«Թուղթ առ Շահափիր Աղայն, դարձեալ նոյն՝ որ ինչ ի մայիս ԻԹ(29) հանդերձ յանդուռովն, որ ի յունիսի ԺԲ(12): Եւ այժմ այս անկի, զի որպէս յառաջ ի յունիսի ԺԲ(12): Մարութեան Յովսէփ Աղային ծանոց զվերջին մեծ թղթաշէն ֆրանկին, որ վեց տարոյ վարձ խնդրելոյ աստ լրբութիւն արար, և վերջապէս հաւանեցաւ Գ(3) տարոյ վարձ առնուլ և գնացեալ ի Պօլիս, անդ ևս գնուց լրբութիւնն արարեալ էր և վեց տարոյ վարձ խնդրեալ և նորա չէին տուեալ, ուստի միայն զճանապարհի ծախսն առեալ ի պատրիարքէն՝ ի Պօլսոյ մինչև յիր յերկիրն ԲԸԳ(233) դուռն, եղեալ գնացեալ էր անդ: Աստ ևս որ ի միջ ԱժԾ(150) դուռն էառ, ի կողմանէ վարձուն, և ի Կարս առեալ էր ԱժԺԷ(117) դուռն՝ վասն ձախտոց ճանապարհին և տանող թաթարին, մինչև ի մեծն Պօլիս. զայսոսիկ ևս ծանոցս:

Ամդ, էջ 198

* Դիւան Հայոց Պատմութեան, գիրք ԺԱ. Սիմեոն կաթողիկոսի Յիշատակարանը, մասն 3-րդ, վերջին, (1777—79, Թիֆլիզ, 1913, էջ 15:

«Գիրք Այոթից որ կոչի գրասարան Հոգևոր»-ի տիտղոսաթերթը, ս. Էջմիածին, 1772

րել տալ նրանց պատժելու համար: Միայն այդ ժամանակ վարպետները վեց ամիս ժամանակ են խնդրում թուղթ շինելու համար և իրենց հանձն առած բոլոր գործերը կատարելու: Սիմեոն կաթողիկոսը զիջելով նրանց ուզած ժամանակամիջոցը շնորհում է, բայց միևնույն ժամանակ նրանց վերա հսկող է

Վասն թղթատանց թուղթ հասարակ՝ տալ զշորահին:

«Եւ զի վասն թղթատանց աստ չգտանիր ըստ բառականին շորահին՝ ի քրանէ կամ ի բամբակէ՝ յորոց լինէր թուղթ, և ժողովելն աստի և ամտի՝ էր յոյժ դժուարին և անձեռնհաս: Հի դրամով գնել ոչ լինէր, և այլ ինչ կերպ և հնար չգտանէաք: Ուստի, այժմ զայս գտաք հնար, զի կիրենդ անուամբ դերձակ ոմն յոնցաք, կա՛մ դրամով, կա՛մ այլ ինչ դիրամնոն հնարիւք ժողովել զշորահին վասն թղթատանց, և քերել աստ: Որ գնաց այժմ ի կողմանս Ալաշկերտու, Բասենու և Ախալցխայու և Կարսայ, և այլ ցոցին մերձակայից: Վասն որոյ գրեաց ևս ընդ սմա գթութիւն օրհնութեան հասարակապէս, զի ուր և հանդիպեսցի, օգնութիւն արաքեն, տալով զշորահին, վասն թղթատանց աս ի լինել միջ թղթոյն: Յետ այսր ի յՕշական գնացաք ի յաղայ ի յունիս ժէ(17)»:

Ամդ, էջ 814—815

լին և հայտնեց, որ ամբողջ գործարանի վերա ծախք է եղել 7800 թուման: Գրիգոր աղան տեսնելով յուր սրտաբուխ նվիրաբերության անդրանիկ պտուղը, վճարում է ամբողջ գումարը, ուղարկելով կաթողիկոսին իբրև շնորհակալություն 400 գույգ ըմպանակներ, որոնց վերա գրված էր ոսկեգիր հայերեն տառերով՝ «Ի բարի վայելս Սիմեոն կաթողիկոսին, ի ՌՄԻԶ (1777) հայոց թուին»:

Սիմեոն կաթողիկոսը մի ուրիշ թղթով էլ թղթաշեն վարպետների խաբեբայության մասին է պատմում Գրիգոր աղային, ավելացնելով, որ չնայած դորան, թե նրանք իրենց պայմանը չկատարեցին և աշակերտներին ոչինչ չսովորեցրին, այնուամենայնիվ նրանց հաջողվել է թուղթ շինելու արհեստը հասկանալ և ավելի լավ են պատրաստում, քան վարպետները: Նույն գրության մեջ հիշում է, որ թուղթը շինված է Էջմիածնի անվամբ և նշանաբանով, խոստանալով, որ ինչպես տպագրատան, այնպես էլ թղթատան ճակատին գրել տալ Գրիգոր աղայի հիշատակը: Ինքը Գրիգոր աղան անգլիերենից թարգմանված մուրհակներ է ուղարկում լեզուն սրբագրելու և տպագրեցից թարգմանված մուրհակներ է ուղարկում է ուրախությամբ: Միևնույն ժամանակ հայտնում է նաև, թե ի հիշատակ այդ մեծ բարերարության Գրիգոր աղայի, **Ջրօսարան** և **Տօնացոյց** գրքերը ձրիապես բաժանել է բոլոր եկեղեցիներին:

Ս. Էջմիածնի թղթագործարանում պատրաստված այս թուղթը բոլոր թերթերի վերա ուներ որոշ նշան, թերթի մի երեսի վերա տպված էր ս. Էջմիածնի անվան ջրանկար փակագիրը, որի տակը կար նաև երկու տառ Ս. Կ. (Սիմեոն կաթողիկոս), իսկ թերթի մյուս երեսին տպված էր բարերարի անվան սկզբնատառերը՝ Գ. Մ. (Գրիգոր Միքայելյան) և թղթաշինության գործարանի կառուցման հայկական թվականը՝ ՌՄԻԶ (1776):

Սիմեոն կաթողիկոսը 1774 թվին տպեց յուր պատրաստած **Տօնացոյցը**, որ յուր անունով էլ կոչվում է, որովհետև ինքն էր կարգավորել և երկու հատորի բաժանել: Վերջաբանի մեջ հիշում է, թե՛ Էջմիածնի տպարանի համար ինչ նեղություններ և քաշել և թե՛ ինչպես հետզհետե զարգանում ու ծաղկում էր տպագրության արվեստը Էջմիածնի տպարանում:

«Ահա հինգ ամ է,—ասում է նա,—յորս աշխատիմք և տքնիմք զի զարհեստս զայս ի ձեռն բերցուք և հաստատեցուք ի սուրբ Աթոռոջս, զորն հաստատեցաք իսկ Աստուծով: Յորում տպեցաք նախապես զքանի հատ **Մաղմոս**, որ զտհասութիւնս շատ ունէր նկատմամբ տպեցմանն: Երկրորդապես տպեցաք զփոքրիկ **Գիրքն Աղօթից** և ևս փորձելոյ աղագաւ զպարագայս գործոյս, որ թէպէտ հասուն էր քան **ՂՄաղմոսն**, սակայն եւ ևս ունէր զտհասութիւնս ոմանս՝ որքան առ գործս այս: Ապա երրորդապես տպեցաք **ՂՏօնացոյցս** զայս, որ Աստուծով քան զնոսա հասուն է և կատարեալ»:

Մի քիչ հետո շարունակում է.

«...Է՛մ մարդոց պիտանեաց ունիմք զմեծ սովս. գտանեցեալքն ևս անկիրթ և անյարմարք զհիթոց հարկաւորաց և զայլոց պարագայից գործոյս ոչ զմի ունիմք առձեռն, այլ՝ զամենեսեան ի հեռուստ վայրաց բերնք մեծաւ տաժամամբ և տասնապատիկ ծախիւք: Եւ զայնս ևս ի յառ ձեռն բերելն մեր որպէս և իցէ, անդէն մրկածին ժամանակն, և կատաղի ժամանակաւորքն որք զմեռօք՝ միջաբեկ սունեն զմեզ և խափանեն զյառաջադրեցեալ կամս մեր»:

Յուր գրած հիշատակարանում Սիմեոն կաթողիկոսը չի մոռանում հիշելու նաև «գլխաբան եպիսկոպոսն Գեղամացի, որ յամենայնի կարգաւորիչ և տնօրինիչ է գործոյս և գործավարսցն սորին, անձանձիր աշխատեցմամբ:

Ընդամին և գտիրացու Յարութիւնն Էջմիածնեցի, որ է փորագրող և քանդակող բոլորից գրող, պատկերաց, խորանաց, կանոնաց և ծաղկանց, նաև տպող գրքոյս...: Արծառն է յիշման և Շոթթեցի Մկրտիչ արքեպիսկոպոսն, որ իբրու նախկին հեղինակ եղև գործոյս այտրիկ՝ որքան առ փորագրութիւնն ի պողովատեայս...: Գրիգոր Աղայն ջողայեցի ի Հինդ բնակեալ... Խօջաջանեան Զաքիկեան... քանզի գործս այս բոլորովին պարագայիւք և բնաւիւք ծախիւք վերոյիշեալ բարեպաշտի... յառաջանայ ձրիապէս*:

Միմեոն կաթողիկոսի հորինած **Տօնացոյցը** կրոնական պատկերներով զարդարած բաւականին մաքուր տիպ էր: 16 մոտ 564 երես: **Տօնացոյցի** վերև բերված հիշատակարանից պարզապէս տեսնվում է, որ պատկերներ փորագրողը, տառեր շարողը, և ցրողը-տպողը և մութ քսողը, սրբագրողը, պատկերների և այլն փորագրողը, մի խոսքով տպարանի մեջ աշխատող բոլոր անձինք եղել են ս. Էջմիածնի միաբաններ, եպիսկոպոսից սկսած մինչև վերջին դպիրը. և «սա ապացոյց է տպագրական գործի կարևորության նշանակությունն տալուն և միաբանների միահամուտ ույժերով գործի հաջողությամբը նվիրված լինելուն»**:

«Տօնացոյցի հրատարակությունը կրոնական-քաղաքական նպատակ և ունէր, այդ տօնացոյցի գործածությամբը պետք է հայերի միջից վերանար կաթողիկոսների տպած և հայոց եկեղեցու տոները աղավաղած Տօնացոյցների գործածությունը և երկրորդ՝ Միմեոն կաթողիկոսը հրաւիրում է եկեղեցու հարազատ զավակներին զգուշանալ, ոչ այնքան այլադավան օտարազգի քրիստոնյաներից, որքան ավելի պետք է զգուշանալ հենց հայերից, որոնք իրենց եկեղեցին թողած՝ օտար դավանությանց են դիմել և ներքուստ ոխերիմ յշնամի դարձել, որն ավելի վտանգավոր է»***:

Միմեոն կաթողիկոսի կազմած նոր Տօնացոյցը, որի մեջ խիստ կերպով դատապարտում էր կաթողիկ կղերին, առիթ է լինում, որ Կ. Պոլսի հայերը 1786 թվի սեպտեմբերի 3-ին արգելքի տակ են դնում այդ Տօնացոյցի գործածությունը: «ՌԻՄԼԵ—1786 սեպտեմբեր 3: Յայս թուականիս կատարելապէս արգելին զգործածութիւն սրբագրեալ Տօնացոյցին և զհնգեսին Կիրակէն քարձին, բաց ի գիտի նշխարաց Կիրակէէն»****:

* Տօնացոյց, ...աշխատութեամբ տեսնոն Միմեոնի կաթողիկոսի, ՌԶԶ, Էջմիածին, էջ 554—564: Նաև Դիւան Հայոց պատմութեան, որտեղ Գ. քնն. Աղանջանը անում է հետևյալ դիտողությունները այս մասին. «Ռոմիկոսն հայոց եկեղեցական Տօնացոյցը հայոց շարժական տարվա վերա էր հիմնված և այդ պատճառով տոների կատարման ժամանակի մեջ շփոթություն էր առաջ գալիս, ուստի և անհրաժեշտ էր հիմնավորապէս բարեփոխել Տօնացոյցը, և այս մեծ գործը կատարեց Միմեոն Երևանցի կաթողիկոսը ԺԸ դարի երրորդ քառորդում: Նա մտցրեց անշարժ տարին եկեղեցական տոնակատարության մեջ, հաստատեց 582 տարվա մշտնջենական շրջանը և մտցրեց տոնելի սրբերի շարքը Հայոց եկեղեցու նշանավոր հայերի Հովհան Որոտնեցուն և Գրիգոր Տաթևացուն: Եվ այդ նորոգված Տօնացոյցը Միմեոնը տպեց իր քացած տպարանում, նույնիսկ իր շինած թղթագործարանի վրա, բայց որովհետև վերջիններս ուժգին կերպով մաքստել էին կաթողիկոսյան դեմ, ուստի և լատինամատ հայերի թելադրությամբ Պոլսի հայերը մի առ ժամանակ չգործածեցին այս բարագրված Տօնացոյցը» այլ հնուվին վարում էին եկեղեցու ժամակարգությունը, բայց տանկաբաները շուտով զգացին իրանց բռնած անհրաժեշտ դիրքը և սկսեցին գործածել այն: Տես նաև Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, ԺԵ—ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912, էջ 556—557 (ծանոթ. 124):

** Ալեքս. Երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության, Տիֆլիս, 1879, էջ 25:

*** Ալեքս. Երիցյան, անդ, էջ 28:

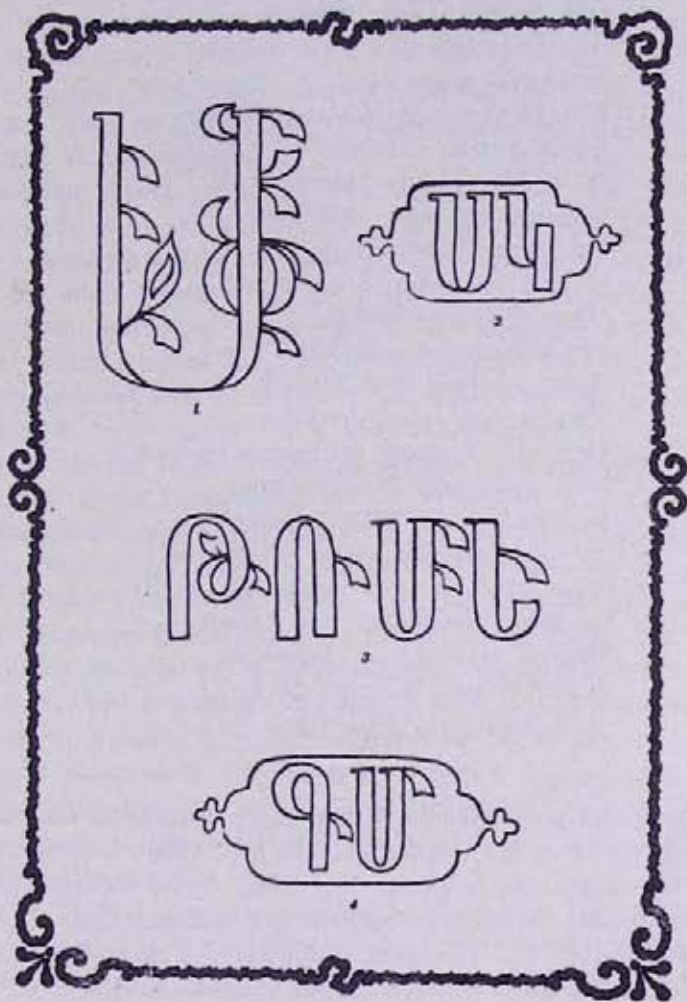
**** Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք ԺԵ—ԺԹ դար, Թիֆլիս, 1912, էջ 463:

Սիմեոն Երևանցու «Տօնացոյց»-ի երկրորդ տպագրության տիտղոսաթերթը. Կ. Պոլիս, 1799

Ահա այսպես Սիմեոն կաթողիկոսի եռանդուն ջանքերի շնորհիվ ս. Էջմիածնի տպարանը օրըստօրե ծաղկելով, շարունակում է գրքեր լույս ընծայել: Ինչպես հիշվեց ստաջին տպագրածը Զրօսարանն էր, հետո՝ մի Տաղարան երկրորդ տպագրությամբ 1777-ին: Նույն թվին տպվում է նաև Կարգ թաղման Հայրապետաց, եպիսկոպոսաց, և քահանայից Մաշտոցը, որի հիշատակարանում ստված է՝ «գոր ի բուն Մաշտոցեն մերմե առեալ սրբագրեալ և կարգատրեալ Տեառն Սիմէոնի գերերջանիկ և գիտնական կաթողիկոսի

ամենայն հաշոց, ետ տպագրել մեծաւ զգուշութեամբ ինքնին իսկ լինելով վերակացոյ: Սույն գիրքն ունի խորհրդավոր փայտափոր պատկերներ Մասիս սարի և հայրապետական Աթոռի, որոնք արևելյան բոլոր հայ տպագրութեանց մեջ գտնվում են:

Ս. Էջմիածնի թղթագործարանում պատրաստված թղթի դրոշմը
Սիմեոն կաթողիկոսի և Գրիգոր Միքայելյանի անվան սկզբնաւորներով

Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնած տպարանում գործելիս են եղել երկու հատ ձեռքի մամուլներ: Հայտնի չէ երբ են այդ մամուլները գործածությունից դուրս եկել, հավանականորեն երբ նոր կատարելագործված մեքենաներ են ստացվում, Սիմեոն կաթողիկոսի ձեռքի մամուլները մնում են անգործածելի և անուշադրության են մատնում այն մամուլները, որոնց տակից Էջմիածնում առաջին գիրքն է լույս տեսնում: Հետագայում անփութության և անհասկացողության շնորհիվ այդ մամուլների տախտակները տգետ ձեռքերով կտրտվել էին և միայն երկու մեծ պտուտակներ էին մնացել, որոնք անհայտության մեջ էին և միայն 1910 թվին գտնվելով՝ Հնությանց թանգարանում դրվեցին*:

* Այս երկու պտուտակները տողերիս գրողը՝ վարպետ Ղևոնդ Դարախանյանի հետ, 1910 թվին փնտրելով գտավ և թանգարանում դրեց իրեն ձեռքում:

Միմեոն կաթողիկոսը վախճանվում է 1780 թվին և նորա մարմինը ամփոփում են ս. Գայանեի վանքի գաղթի արևմտյան պատի տակ: Մարմարյա գերեզմանաքարի վերա կա հետևյալ արձանագրությունը.

«Քրիստոս Աստուած իմ Տէր բարի,
 Լուր աղէտից քոյս ծառայի.
 Դու կացուցեր զիս յայս կարգի,
 Ի մշակել ըզքո այգի.
 Իսկ ես անուամբ այս պաշտօնի
 Գտայ ծառայ ամենայնի.
 Եւ որպէս թէ զպարտաւոր մի
 Փոխատուաց զիս մատնեցի.
 Ոյց ետու եւ ծառայեցի,
 Վարձն իմ գումգ և զցաւ առի.
 Այսու կենօք ողորմելի,
 Ժամանակս իմ վճարեցի.
 Այժմ ամօթով կամ առաջի,
 Զի ծառայել քեզ չկարացի:
 Արդ, դու նայեաց յիս քաղցրութեամբ,
 Թող զյանցանս ներողութեամբ.
 Ուրախացո՛ւ առ Քեզ կոչմամբ,
 Եւ սփոփեա՛ Քո սուրբ տեսեամբ.
 Վասն խաչիդ՝ զոր պաշտեցի,
 Եւ սուրբ անուանդ՝ զոր կրեցի.
 Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի,
 Ի ՌՄԻԹ թուի և յուլիս 28-ի
 Ի Վարդավառ կիրակէի»:

Ժ.

ԺԸ դարի վերջին քառորդին և ԺԹ դարի սկզբներին Հայաստանը րաւկոծված ծովի էր մնան: Մի կողմից պարսիկ իշխողները և վրաց Էրեկլի Պարսին կովի էին դուրս եկել և իրենց հաշիվները Հայաստանում էին վերջացւնում: Մյուս կողմից Մոլդանլու թուրքերն էին ասպատակում երկիրը և ժողովրդին թալանում*: Այս շրջանում Էջմիածնում և նրա շրջակայքում միայն բռնությունն ու թալանն և հալածանքներն էին թագավորում:

Դեռևս Միմեոն կաթողիկոսի կենդանության օրով Երևանի խանը և նորա աներ Սուլեյման քուրդը վրաց Հերակլ թագավորի հետ ունեցած պատերազմների պատճառով մեծամեծ չարիք հասցրին ս. Էջմիածնին և շրջակա գյուղերի հայ բնակիչներին:

Ղուկաս կաթողիկոսի ընտրության առաջին տարին ևս շարունակվեցին նոցա պատերազմները, որոնց հետևանքով Արարատյան դաշտի շատ գյուղեր ավերվեցին ու գերի տարվեցին բնակիչները: Ահա այս աղետալի կոիվների մասին է Ղուկաս կաթողիկոսը 1780 թվի դեկտեմբերի 5-ին ողբալով գրում Պոլսի մեծ իշխաններին, որտեղ նա աւում է.

«Գրեալ է ձեզ յառաջ հոգելոյս Հայրապետն մեր զամենայն անցսն անցեալ ամէն. և ահա յայր է թողլոյն, տեսէք թէ զինչ ցաւք և վիշտք են տիպեցեալ երկրիս և սրբոյ Աթոռոյս: Զի երկիրս ըստ մեծի մասին ի Վրաց տուն

* Դիւան Հաղոց պատմութեան, գիրք Դ, Ղուկաս կաթողիկոս (1780—1800), Թիֆլիս, 1899, Յառաջաբան, էջ ԻԸ—ԻԹ:

վարեցեալ՝ աներեցաւ, և սուրբ Աթոռս թէ՛ ի զօրաց անտի և թէ՛ յետոյ մանաւանդ ի մերկ և ի քաղցեալ մնացորդաց երկրիս՝ դատարկեցաւ ի գոյից, այսինքն թէ՛ ի յուտելեաց և թէ՛ ի խարճելեաց, որք և մինչև ցարդ դեռևս թէ՛ սիրով և թէ՛ ակամայ զհարկաւոր պիտոյս իրեանց ի մէջ խնդրեն և առնուն: Քանզի ոչինչ է մնացեալ յերկրոջս: Մինչև ցելսն ամսոյն հոկտեմբերի, եկաց մնաց խոտիութիւնն երկրիս որքան և արարին երթեւելս վասն հաշտութեան, չեղև հմար»*:

Նույն դրոյթումը գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է Ղուկաս կաթողիկոսը 1790 թվի փետրվարին հնդկաստանցի Շահամիր աղայի անվամբ տված կոնդակի մեջ հետևյալ ձևով.

«Իսկ յաղագս մեղաց մերոց գորախառիթ դիպմունս ինչ ոչ ունիմք ի գրել, այլ գտրտմառիթ պատահմանց մերոց և կողմանց՝ բազմիցս գրեալ ենք և լուեալ էք և այժմ ևս գրեմք որ յանտիրացելում երկրոջս միշտ կրեմք ըստ առաքելոյն, զպէսպէս վիշտս ի պէս պէս վշտացուցչաց և մանաւանդ հոգք և ցաւք մնացելոց վանօրէից, եկեղեցեաց և եկեղեցականաց մերոց կուտին ի վերայ մեր, քանզի բազում վանօրայք և եկեղեցիք կողոպտեցան և աներեցան և մանկունք մոցին գերեցեալ ցիր ու ցան եղեն և ոմանք՝ որք մնացեալք են, այնոքիկ ևս օր աւուր կողոպտին և ոտնակոխ լինին»**:

Նույն կաթողիկոսը Հովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուոյանին 1791 թվի օգոստոսի 18-ին գրում է հետևյալը.

«Եւ վասն գոնէտորին և գոզէթին և մնջաֆ քրքոցն գրեալ էիր թէ վաղ եմ առաքեալ: Յիրաւի վաղապէս հասեալ են, որպէս առաջին թղթովն ազդարարեալ ենք քեզ շնորհակալութեամբ, սակայն սնջափն մէկ թուլում էր, չիմացաք թէ՛ պարոն Մկրտումն վասն է՞ր գերկուս չէր լլեալ: Իսկ միմալու դուրոցն աղագաւ որ գրես թէ ոչ գտանին այժմ, ապա զի՞նչ ենք առնելոց, յանդուգն առօղբն, որք ի վաղուց սովորեալ են առնուլ, այլ ևս պահանջեն»***:

Իրերի այսպիսի խառն ու դառն դրոյթյան մեջ ուրախալի մի երևույթ է ներկայացնում Ռուսաստանի հայ գաղթականության մեջ սկսված գրական-տպագրական շարժումը, որի գլուխ էր կանգնած Սիմեոն կաթողիկոսի եռանդուն աշխատանքով ու նրա օրինակով ներշնչված յուր աշակերտ Հովսէփ արքեպիսկոպոս Արղուոյանը:

Ինչպէս որ Սիմեոն կաթողիկոսը Էջմիածնում գիր ու գրականություն տարածելու համար մեծ աշխատանք թափելով հնդկաստանցի Գրիգոր աղա Միքայելյանի օժանդակությամբ տպարան բաց արեց և թղթաշինության գործարան հիմնեց, Հովսէփ արքեպիսկոպոսն էլ հեռու հյուսիսում մույն եռանդով ու ոգևորությամբ տպարան է հիմնում, որև և նորա մեծ գործերից մեկն է: Հովսէփ արքեպիսկոպոսը այդ մպատակի համար երկար տարիների գրագրություն ուներ Ղուկաս կաթողիկոսի և Ամատերդամի հայերի հետ Ամատերդամի հայ տպարանը ձեռք բերելու համար, սակայն այդ նորան չի հաջողվում:

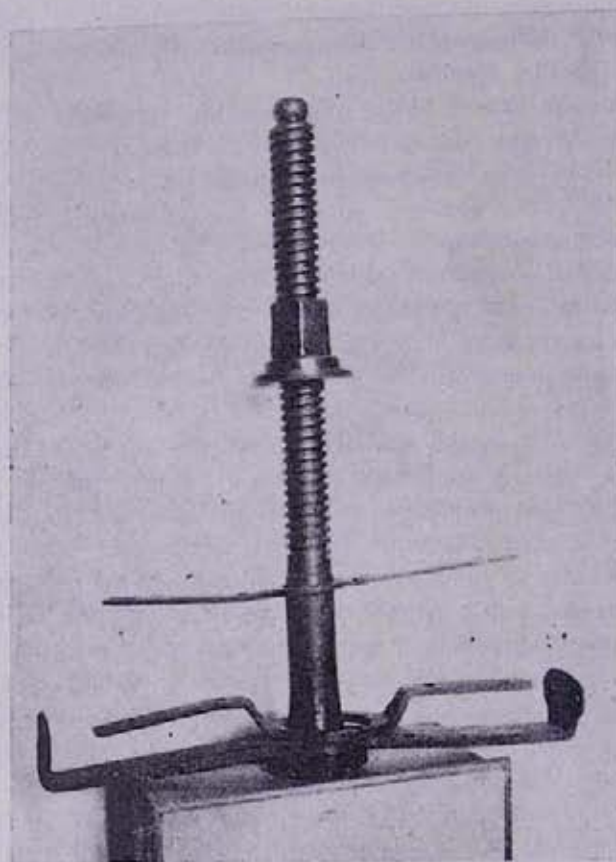
Այդ ժամանակ մա մեծ աջակցություն է ցույց տալիս 1780 թվին ջուղայեցի վանատական Գրիգոր Խաղարյանին, որ Պետերբուրգում տպարան է հիմնում: Այդ տպարանի տառերը Խաղարյանը բերում է Ամատերդամից: 1789 թվին Հովսէփ արքեպիսկոպոսը գնում է այդ տպարանը ամբողջապէս և փո-

* Դիւան Հայոց պատմութեան, անդ, էջ 62:

** Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Ա—Բ, 1780—1834, Թիֆլիս, 1893, էջ 24:

*** Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Թ, մասն Ա, Յովսէփ կաթողիկոս Արղուոյան, մասն Ա, 1778—1800, Թիֆլիս, 1911, էջ 134:

խաղարում է Նոր Նախիջևանի մոտ յուր հիմնած ա. խաչ վանքը, որտեղ բացել էր մասն մի դպրոց: Այստեղ տպարանը գործում է մինչև 1794 թիվը՝ հրատարակելով մի շարք գրքեր: Սակայն երբ Հովսեփի արքեպիսկոպոսը տեղափոխվում է Հաշտարխան, տպարանն էլ տեղափոխում է այնտեղ: Թե՛ ա. խաչի, թե՛ Հաշտարխանի և թե՛ Խաղարյանի տպարանում տպված գրքերը Հովսեփի արքեպիսկոպոսի հրատմանն են կրում. Խաղարյանի տպարանը ևս Հով-

Սիմեոն Երևանցու տպարանում գործածվող փայտայ մամուլի պտտուակը

սեփին է համարվում, մորա ջանքերով ձեռք բերած ու բացված լինելուն համար: Հաշտարխանում մորա տպարանը գործում է մինչև ԺԹ դարի առաջին քառորդը, որտեղ տպագրվում էին հայերեն և ռուսերեն գրքեր ամեն տեսակի բովանդակությամբ*:

Հովսեփի արքեպիսկոպոսի տպարանը չնայած յուր աստանդակա՛ն վիճակին, ԺԸ-րդ դարի վերջին գոյություն ունեցող տպարաններից բեղմնավորներից մեկն է եղել: Այդ տպարաններում տպվել են հայերեն գրքեր թե՛ գրաբար լեզվով, քայք այնտեղ լույս են տեսել ոչ միայն կրոնա-քարոշական բովանդակությամբ գրքեր, այլև պատմագիրներ և օտար գրականությունից թարգմանություններ:

* Առ. Հայ գրքի տունը, Թիֆլիս, 1912, էջ 108:

«Կարգ թաղման կարգարաց»-ից մի էջ. ա. Էջմիածին, 1777

Հովսեփ արքեպիսկոպոսը մեծ ցանկություն է ունեցել նաև յուր տպարանում շքեղ ու պատկերազարդ Աստվածաշունչ տպել: Այդ հրատարակության համար նա փորագրել է տալիս պղնձի վերա մի քանի հարյուր պատկերներ, մեծ գումար ծախսելով դրանց վերա, յուր հույսը Հնդկաստանից խոստացած գումարների վերա դնելով: Սակայն, երբ ինքը 1800 թվին կաթողիկոս անվամբ ուղևորվում է Կովկաս և Հնդկաստանից գումարների ստացումն էլ ուշանում է և մանավանդ ինքը Թիֆլիսում վախճանվում է, Հովսեփի այդ գեղեցիկ միտքը՝ Աստվածաշունչ հրատարակել, մնում է անկատար,

իսկ նորա տպարանն էլ փակվում է և եղած կլիշաները կորստյան են մատնվում*:

Զնայած ժամանակի աննպաստ բոլոր այս պայմաններին և երկրի անապահով դրության, որի մեջ կոլտորակալն որևէ աշխատանք միայն մեռնել կարող էր, այնուամենայնիվ Սիմեոն կաթողիկոսի հաջորդ Ղուկաս կաթողիկոսը, որ մի շատ գրասեր ու ուսումնասեր մարդ է եղել, ջանք չի խնայում տիրող իշխանների բռնությունների տակ անգամ տպարանն ու թղթագործարանի շենքը պահպանել, իսպառ ավերումից ազատել և նոցա գործունեությունը շարունակել տալ: Հովհաննես եպիսկոպոս Ծախաթումյանը, թվելով Ղուկաս կաթողիկոսի շինարարությունները և առաջ քերելով արձանագրությունները, հիշում է, որ սեղանատունն են տեղափոխում տպարանը:

«Զի յառաջին խոհանոցն՝ որպէս գրեցաք, փոխադրեցին զգործարանն տպագրութեան: Ի սեղանատանէ աստի մտանեն ի սեղանատունն ձմռան ընդ երկուս դրունս, իսկ ի միջոցս այսոցիկ երկուց շինուածոց՝ տպագրատան և սեղանատան, է սրահ կամարայարկ... և արձան յիշատակագրութեան ջերմեռանդ նուիրանացն և անուան նորա և ազգայնոցն դնի արտաքուստ ի կամարի մեծի դրանն՝ որ ընդ մէջ տպարանին և սեղանատանն**»:

Թե՛ Ղուկաս կաթողիկոսը ևս մտադիր է եղել ըստ հնարավորության ջանք չխնայել տպարանն ու թղթագործարանը շեն պահելու, — հակառակ Մսեր Մսերհանի մեղադրության***, երևում է նորա 1781 թվի հուլիսի 12-ին Ախալցխայի ժողովրդին ուղղած գրությունից թղթագործարանի համար հին շորեր հավաքելու:

«Թողո՞ք առ միաքննադատան ժողովորդսն Ախալցխայու, վասն յեալ արդեանց իրեանց, օրհնութիւն և շնորհակալութիւն և պատուէր՝ մնալ ի հարազատութեան և կալ ջերմեռանդ և հաստատուն ի հաւատս սուրբ Հայաստանեայցս եկեղեցոյ»:

Այս գրության մեջ կաթողիկոսը ասում է, որ ամեն տեսակի արդյունքներն Մայր Աթոռի նվիրակին տան և ավելացնում է.

«Եւ որ ինչ արդիւնք իցեն սրբոյ Աթոռոյս՝ թէ գանձանակ և թէ այլ ինչ՝ ամենն պարտին ձեռամբ դորին ժողովել և ի սուրբ Աթոռ հասանել: Եւ հմտոյ շոր եւս, որ ինչ վասն թղթաշինութեան ժողովիցի՝ գայն**** ևս դա պարտի լիել աստ. և դուք սիրելիք մեր պարտիք յօժարութեամբ տալ զհմտիս, որքան և կարիցէք որ ձեզ չէ ինչ ծանրութիւն, իսկ թղթաշինութեան սրբոյ Աթոռոյս է մեծ ձեռնտութիւն և ձեզ պատճառ բարեաց վարձոց ի Տեառնէ»*****:

Նույն թղթի մեջ կաթողիկոսը օրհնելով ժողովրդին հօգուտ Մայր Աթոռի տված նվերների համար, ասում է.

«Որք այժմ ամենայօժար սրտիւք և առատութեամբք շնորհեալ էք հաւատոյ մօրս ձերոյ սրբոյ Աթոռոյս զհինգ թիւանի մոմ Ա.(1) թիւանի և կէս մեղր, Բ.(2) թիւանի ձիթապտուղ և Ա.(1) հակն զոր յաղագս թղթաշինութեան»*****:

* Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Թ, ամի, էջ 487—500:

** Հովհ. եպս. Ծախաթումյան, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի, հատոր Ա, 1842, էջ 102:

*** Պատմութիւն կաթողիկոսաց Էջմիածնի, ի Սիմեոնէ մինչ ցԹովհաննէս Ը, 1768—1881, ի Մոսկուա, 1876, էջ 5—18:

**** Ընդգծումները մերն են: Ա. Ե. Վ.:

***** Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Դ, էջ 81:

***** Դիւան Հայոց պատմութեան, գիրք Դ, էջ 89:

